

A Közel-Kelet népei

HB-301

2005. november 16.

Bíró Tamás

Fönícia, arámiak

Afro-ázsiai nyelvcsalád → Sémi nyelvcsalád → nyugati sémi ág → észak-nyugati ág
Ezen belül: arámi dialektusok + kánaáni nyelvek (héber, föníciai, moabita, stb.)

1. Fönícia

Libanoni hegység és a Földközi-tenger között.

Fontos városok a térképen: Szidón, Türosz (+ Büblosz, Akkó, Tripoli, stb.)

(+ filiszteus városok az i.e. 9-7. században: Asdód, Askelón, Gáza, Gát, Ekron)

Görögök és rómaiak élénk érdeklődése Fönícia iránt.

Nyelv: észak-nyugati sémi, a héber *nagyon* közeli rokona.

Történet:

Kb. 3000 - 1200: Kánaán / Szíria része (Ugarit); egyiptomi, hettita, mezopotámiai és mükénéi befolyás. *Városállamok:* már az i.e. 2. évezredben jelentős kereskedelmi központok (pl. bíborfesték; a pénzrendszer kialakítása az 1. évezredben; ld. a bibliai forrásokat is a kereskedelemről).

1200. körül: a filiszteusok, az arámiak és az izraeliták megjelenése megtöri a térség homogenitását.

Kb. 1200 – 332: a korábbi kánaáni kultúra egyedüli örökösei, „föníciai identitás” kialakulása.

Újasszír, rövid egyiptomi (Néko), majd babilóniai hódítás (605. Karkemis),

Nabukudurriuszur 13 évig (Ezék., Josephus) ostromolja Türoszt. 538.: Kürosz. 332.: Nagy Sándor (9 hónapig).

Föníciai gyarmatosítás: Türosz kereskedőtelepei az i.e. 10. századtól kezdve, Hispaniától a Fekete-tengerig, verseny a görögökkel, majd a rómaiakkal. A gazdasági élet és a kereskedelem szempontjából az Újasszír Birodalom kiegészítése a tengeren. Kulturális hatás nyugaton (pl. az ábécé elterjesztése).

Karthago (qart-Chadast = ’új város’) – punok: önálló hatalommá válnak, miközben Türosz jelentőségét veszítette. Végző pusztulás i.e. 146-ban. I.sz. 2/5. századig: új-pun feliratok ÉNy-Afrikában.

Az i.e. 11. századtól kezdve betűírás 22 betűvel (v.ö. a héber ábécé betűinek a nevei).

Kevés felirat:

Ahram, Büblosz királyának szarkofágja – i.e. 10. sz. eleje

Yehawmilk sztélé (i.e. 5. sz. közepe)

Tabnit és Esmunezer szarkofágjai (Szidón, i.e. 5. sz. vagy később)

Gyarmatokon: pl. Karatepe (hettita-föníciai kétnyelvű, i.e. 8. sz.), stb.

A mitológia központi témái:

Termékenység-i istenek: férfi istenek: *Baal* (viharisten) ≈ *Hadad*; női párjaik: *Anat*, *Astart*.

Továbbá: *Dagan* szintén termékenységisten; Baal-mitoszok

Baal helyi változatai (*Baal-Szapan*, *Baal-Biqa*, *Baal-Haszor*, *Baal-Zebul* / *Baal-Zebub*,...)

Égistenek: *Él* (a kánaáni-ugariti panteon főistene), *Samu* (az ég deifikációja),...

További deifikált természeti jelenségek: pl. *Jamm* (tenger), *Mot* (halál), *Jarih* (hold), stb.

Moloch (*molchomor*): gyermekáldozatot helyettesítő bárányáldozat, nem istenség neve! A kánaáni időkben az elsőszülöttek feláldozása nagy veszedelem idején, például a Jeruzsálem melletti Hinom-völgyben (*Gé Hinom* > *Gehenom*, „Gyehenna”).

Melkart („a város királya”): Türosz főistene

2. Arámiak

Arám = országnév, arámi = nép, nyelv (például *arámiul*). Fontos város a térképen: Damaszkusz
Izrael anakronisztikus önazonosítása az arámiakkal (vs. kánaániták): pl. Gen. 24,10; 25,20; 31,47; Deut. 26,5.

Nyelv: észak-nyugati sémi, a hébernek viszonylag közeli rokona, de nincs *kánaáni hangtörvény* (ā>o).

Nyelvi és történeti korszakok:

- a. *Ó- / Régi arámi* (i. e. 11. sz.– 538.): arámi törzsek megjelenése Elő-Ázsiában a 11. sz. elején: új nyugati nomád hullám a sivatag felől (v.ö. akkádok, amurrúk, arabok,...). A Perzsa-öböltől az Anti-Libanonig. Demográfiai robbanás (veszélyeztetve Asszíriát a 10. században). Egyéni karrierok, pl. arámi írnokok az asszír hadseregben, az arámi nyelv elterjedése (*lingua franca*: Jeruzsálem ostroma, 701., 2Kir. 18,26 = Jes. 36,11). A 10. századtól, a törzsi struktúra folyamatos átalakulása arámi kiskirályságokká Szíriában, pl. Damaszkusz. A szíriai új-hettita államokkal rivalizálnak, majd azok is elkezdnek elarámiasodni.

Föníciai helyesírással írt feliratok (*dhb* 'arany' írása *zhb*; *tl̄t* 'három'-é *šl̄š*): arámi kis-államok feliratai, 7/6. sz.-tól papyrusok, Tell Fekherijje (Szíria, akkád–arámi bilingvis felirat, i. e. 800 k.).

Szinkretikus kultúra: neo-hettita, föníciai, asszír, izraelita (pl. 2Kir. 5:15-17) hatások. Föníciai eredetű panteon (főisten: Hadad – ősi nyugati sémi viharisten, ld. Fönícia). Az i.e. 8. század második felétől az Újasszír Birodalom vazallusokká teszi, majd meghódítja a szíriai arámi kiskirályságokat. Deportálások (2Kir. 17,6.23-24). Az önálló arámi etnikum megszűnik, de az egész Közel-Kelet elarámiasodik.

- b. *Birodalmi arámi* (*Reichsaramäisch / Imperial Aramaic*): a Perzsa Birodalom (az Akhaimenida dinasztia) egyik hivatalos nyelve. Feliratok, papiruszok, levelezés,...

Biszutun: Dareiosz király felirata (i. e. 520) (az alapszöveg arámi)

Jeb / Elephantiné: papiruszok (i. e. 5/4. sz.); Driver-dokumentumok

Arsáma levéltára (i. e. 5. sz. vége)

Bibliai arámi: Ezra 4,8-6,8 és 7,12-26 (perzsa kori dokumentumok), Dániel 2,4-7,28

Vádi Dáljje (i. e. 4. sz.), Ahiqar mondásai, Asóka arámi / bilingvis feliratai Indiában

- c. *Közép-arámi*: a hellenisztikus kor és a római kor első évszázadai

A Közel-Kelet legfontosabb beszélt nyelve. A beszélt nyelv továbbfejlődik, de az írott nyelv követi a Birodalmi arámi nyelvi mintákat. Fontosabb emlékek:

Targum Onkelosz, arámi kifejezések az Újszövetségben, Holt-tengeri tekercsek arámi szövegei (pl. *Genezis Apokrifon*), Bar-Kochba levelek, feliratok Jeruzsálemben

Uruk-i varázsszöveg (arámi ékírással), Nabateus és palmirai feliratok, Dura-Europos.

- d. *Kései arámi*: az i.sz. 2. századtól kezdve. A kor beszélt nyelve, az arab hódításig domináns, majd fokozatosan háttérbe szorul. Két fő dialektus:

- a. Nyugati arámi:

- i. *Palesztinai zsidó arámi* (Galileai arámi): *Jeruzsálemi Talmud*, *midrások* arámi részeinek a nyelve, későbbi *Targumok*, feliratok, varázsszövegek (pl. tálak,...)

- ii. *Palesztinai keresztény arámi*

- iii. *(Palesztinai) szamaritánus arámi*

- b. Keleti arámi

- i. *Szír*: a szír egyház nyelve, *Pesotto*, jelentős szír nyelvű irodalom a kora-középkorban. Három saját írástípus. Ma már csak liturgikus nyelv, ill. próbálkozások az újjáélesztésével.

- ii. *Mandeus*: a Dél-Irakban

- iii. *Babilóniai zsidó arámi*: a Babilóniai Talmud arámi részeinek a nyelve

- e. *Modern arámi*: a ma beszélt dialektusok, szigetekként az arabul beszélő környezetben.

- o nyugati új-szír (*turójo*) (Tur Abdin, Törökország) (< Edessza)

- o keleti új-szír / „asszír” (*ajszori*)

- o mandeus

- o nyugati új-arámi (Ma^clúla, Damaszkusztól É-ra)

- o Egyes észak-iráni zsidó közösségek nyelve?

3. A betűírás („mássalhangzó-írás”) története

Ugariti írás (+ Bét Semes, Ta’anach, Nahal Tavor): betűírás ékjelekkel

Proto-kánaáni írás: Sechem, Gezer, Lachis (i.e. 17-16. sz.), proto-szinai feliratok (kb. i.e. 1500)

↳ föníciai írás (= pun és neo-pun) → korai görög → görög, latin, kopt, cirill, ...

→ paleo-héber → szamaritánus

→ arámi → héber („zsidó”), nabateus, szír, mandeus

↳ arab

Az ábécé sorrendje: ugariti agyagtábla-abecedarium (i. e. 14. sz.), arámi és héber *osztrakonok* (= agyagcserépre írt feliratok), bibliai alfabetikus költemények (Siralnak, Ps. 119, Ps. 145, stb.).

Javasolt irodalom:

Komoróczy Géza: *Elő-Ázsia*, in: *Mitológiai ábécé*, Gondolat, 1978, főleg pp. 148-164 (Kánaán, Fönícia, Ugarit)

Dévényi Kinga – Iványi Tamás: „*Kiszáradt a toll...*”, *Az arab írás története*, Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 1987., 3-17. oldalig [23.3.Dev.1.] (a betűírás történetének összefoglalása)

Joseph Naveh: *Early History of the Alphabet*, Magnes, Jerusalem, 1987. [44.1.Nav.1.] (kiváló alapmű)

Telegdi Zsigmond: *A Sémí írás útja a Földközi-tengertől a Csendes-óceánig*, in: IMIT Évkönyv, 1937., pp. 200-227.

[folyóiratolvasó] (a betűírás történetének összefoglalása, majd sok érdekesség)

Ókori Keleti Történeti Chrestomatia vonatkozó forrásai

Encyclopaedia Judaica: Aram, Arameans; Aramaic; Phoenicia